

مروری بر اهمیت و کاربرد روش‌شناسی تحقیق در رشته علم اطلاعات و دانش‌شناسی (کتابداری و اطلاع‌رسانی): ارائه راهکارهای پیشنهادی و آسیب‌شناسی آن

رضا تاج‌آبادی^۱

چکیده:

هدف از ارائه این مقاله، تبیین و بررسی جایگاه روش‌شناسی تحقیق در رشته علم اطلاعات و دانش‌شناسی (کتابداری و اطلاع‌رسانی) و ارائه آسیب‌شناسی و بیان راهکارهای پیشنهادی در این زمینه می‌باشد. این مقاله بصورت مروری، اسنادی و کتابخانه‌ای انجام شده است. سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی در زمینه پژوهش به منظور هدفمند کردن عناوین و موضوعات پژوهش‌ها، مستلزم شناسایی اولویت‌های پژوهشی در رشته علم اطلاعات و دانش‌شناسی و کتابداری و اطلاع‌رسانی است. مرور پژوهش‌ها در این زمینه نشان می‌دهد که در هر زمان با توجه به شرایط مختلف، گرایش‌های پژوهشی این رشته تغییر کرده‌اند. روش پژوهش کیفی با آنکه در سالهای اخیر مورد توجه پژوهشگران علم اطلاعات و دانش‌شناسی قرار گرفته اما همچنان فاصله چندی با نقطه مطلوب دارد و بیشترین تمرکز بر رویکردهای کمی است. بررسی گرایش‌های موضوعی این پژوهش‌ها بیانگر پراکندگی موضوعی پژوهش‌های این حوزه در فاصله زمانی مختلف بوده است که بیانگر آن است که انتخاب موضوعات پژوهش‌ها غالباً بر اساس نیاز جامعه یا چالش‌ها و موانع این رشته نبوده است. به علت ماهیت این رشته، می‌توان از روش‌شناسی‌های مختلفی در پژوهش‌های آن استفاده کرد. نگاهی به تحقیقات منتشرشده در این حوزه در داخل و خارج از کشور، نشان می‌دهد که چنین چیزی دور از واقعیت نیست و تنوع بسیاری در روش‌های تحقیق در رشته علم اطلاعات و دانش‌شناسی وجود دارد. به علت ماهیت خاص رشته علم اطلاعات و دانش‌شناسی و دامنه فعالیت‌های این حوزه، پژوهشگران این رشته از روش‌های مختلف، از روش‌شناختی‌های مرسوم در علوم انسانی گرفته تا شیوه‌های نوین در دنیای فناوری کنونی، استفاده می‌کنند.

کلیدواژه‌ها: رشته علم اطلاعات و دانش‌شناسی، روش تحقیق، کتابداری و اطلاع‌رسانی، طبقه‌بندی روش‌های پژوهش، روش‌شناسی.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

^۱مدرس و پژوهشگر دانشگاه جامع علمی کاربردی استان مرکزی – tajabadireza@yahoo.com

مقدمه

روش تحقیق و به طور کلی روش شناسی، از فرآیندهای مهم پژوهش در رشته‌های مختلف است. ماهیت رشته‌ها بر روش شناسی پژوهش تأثیرات انکارناپذیری دارد اما اصول کلی پژوهش در رشته‌های مختلف شباهت‌های زیادی نشان می‌دهد. به علت ماهیت خاص رشته علم اطلاعات و دانش شناسی و گستره فعالیت‌ها در این حوزه، پژوهشگران این رشته از روش‌های مختلف، از روش شناختی‌های مرسوم در علوم انسانی گرفته تا شیوه‌های نوین در دنیای فناوری کنونی، استفاده می‌کنند.

برخی صاحب نظران معتقدند، علم اطلاعات و دانش شناسی حالتی میان رشته‌ای دارد. اگر این فرض را بپذیریم، می‌توان گفت به علت ماهیت رشته، می‌توان از روش شناسی‌های مختلفی در تحقیقات آن استفاده کرد. نگاهی به تحقیقات منتشرشده در این حوزه در داخل و خارج از کشور، نشان می‌دهد که چنین چیزی دور از واقعیت نیست و تنوع بسیاری در روش‌های تحقیق در رشته علم اطلاعات و دانش شناسی وجود دارد (گلینی مقدم (گلینی مقدم، ۱۳۹۴: ص ۱۸۷).

روش‌های پژوهشی صرفنظر از نوع پارادایم‌های ظهور آنان و تقسیم‌بندی آنها به انواع رویکردهای کمی، کیفی یا آمیخته، به عنوان ابزاری برای بهره‌گیری در انجام پژوهش‌های کاربردی یا توسعه‌های دانش نقش بسیار چشمگیری در زندگی و پیشرفت انسان داشته‌اند. اگر از معدود انتقادهای وارد بر روش‌گرایی و پیشنهاد روش‌گریزی (منصوریان، ۱۳۹۲، ب) در انجام پژوهش صرفنظر کنیم می‌توان گفت که ما در انجام "تحقیقات خود به روش تحقیق نیازمندیم و باید به آن وفادار باشیم اما روش به تنهایی باعث شناخت پدیده مورد مطالعه نمی‌شود" (منصوریان، ۱۳۹۲، ب). روش‌های پژوهشی متنوعی وجود دارد که با توجه به هدف پژوهش و نوع پرسش‌های پژوهشگر می‌توان از آن استفاده کرد.

هدف مقاله حاضر، مروری بر اهمیت و کاربرد روش شناسی تحقیق در رشته علم اطلاعات و دانش شناسی (کتابداری و اطلاع‌رسانی)؛ ارائه راهکارهای پیشنهادی و آسیب شناسی آن می‌باشد.

بیان مساله

نگاهی به منابع مورد مطالعه نشان می‌دهد که در بیشتر این پژوهشها از روش تحلیل محتوا و کتاب‌سنجی به منظور بررسی محورهای پژوهشی رشته استفاده گردیده است. عدم تنوع روشهای پژوهشی استفاده شده توسط پژوهشگران از نقاط ضعف این مطالعات است. در واقع در اکثر این پژوهشها گرایش به سمت روشهای کمی و پیمایشی بوده و از روشهای کیفی مانند مصاحبه یا روشهای ترکیبی استفاده نشده است (حیدری و قنادی نژاد و چینی پرداز، ۱۳۹۶: ص ۵۵).

یکی از چالش‌های موجود در مسیر طراحی و اجرای پژوهشهای رشته علم اطلاعات و دانش‌شناسی و کتابداری و اطلاع‌رسانی سابق این است که پژوهشگران در انتخاب و به‌کارگیری رویکردهای پژوهش، تنها یکی از رویکردهای کمی یا کیفی را انتخاب کرده و رویکرد دیگر را مورد استفاده قرار نمی‌دهند. این نکته قابل‌انکار نیست که ماهیت مساله در انتخاب رویکرد پژوهشی نقش اساسی دارد، لکن آنچه معمولاً در عرصه عمل اتفاق می‌افتد، انتخاب روش‌های پژوهش بدون توجه کافی به ضرورت مناسب بودن روش برای بررسی مساله پژوهش است. (نصر و شریفیان، ۱۳۸۶: ص ۸).

روش‌شناسی پژوهش

این پژوهش با استفاده از روش اسنادی و کتابخانه‌ای انجام شده است.

پیشینه و ادبیات تحقیق

حری و محسن‌زاده (۱۳۸۲) در مقاله‌ای تحت عنوان "روند به‌کارگیری روش‌های پژوهش در پایان‌نامه‌های کارشناسی ارشد کتابداری و اطلاع‌رسانی دانشگاه تهران (۱۳۸۴-۱۳۷۸)" اظهار داشته‌اند که کشف روش‌های به‌کار رفته در پژوهش‌های پایان‌نامه‌ای دانشجویان کارشناسی ارشد رشته کتابداری و اطلاع‌رسانی دانشگاه تهران و گرایش‌ها و روند تحول پیدایش و افول آنها هدف تحقیق حاضر بوده است. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که در میان ۴۳۶ پایان‌نامه دفاع شده در فاصله سالهای ۱۳۴۸ تا ۱۳۷۸ بیشترین سهم از ۹ روش به‌کار رفته متعلق به روش کتابخانه‌ای (با ۴۲/۹ درصد) و پیمایشی (با ۳۷/۱ درصد) بوده است. اما روند این روشها در مورد اول از نوع نزولی و در دومی از نوع صعودی بوده است. تنوع روشهای بیشتر متعلق به دوره‌های متاخر بوده و در دوره‌های نخست از یکی دو روش فراتر نرفته است. روند اوج و فرود روش‌ها در طول زمان با استفاده از تابع درجه ۶ محاسبه شده و برای هر یک مراتب آغاز اوج و فرود تعیین گردیده است. یافته‌ها در مقیاس با مطالعات پیشین حاکی از آن است که روش پیمایشی خصلتاً مورد توجه پژوهش‌های این رشته در جوامع مختلف و مراکز گوناگون آموزشی از جمله دانشگاه تهران است.

پاکدامن (۱۳۸۸) پایان نامه های کارشناسی ارشد کتابداری و اطلاع‌رسانی دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران شمال را از نظر نوع روشهای تحقیق بررسی کرد. نتایج پژوهش نشان داد که دانشجویان کارشناسی ارشد کتابداری دانشگاه آزاد تهران شمال در مجموع از ۱۱ نوع روش تحقیق متفاوت در پایان نامه های خود استفاده کرده اند که از این میان روش پیمایشی با ۶۶/۶ درصد دارای بیشترین فراوانی بود و در حالی که سهم چهار روش تحقیق میدانی، تاریخی، تجربی و کتاب سنجی روی هم تنها ۲/۵ درصد در پایان نامه ها می باشد.

ارسطوپور (۱۳۹۳) به بررسی روش شناسانه مقالات کتابداری و اطلاع‌رسانی در بازه زمانی ۱۳۸۰ تا ۱۳۹۰ پرداخت. هدف وی بررسی پیروی مقالات از ساختار ایمراد، روشهای پژوهش و آزمونهای آماری مورد استفاده بود. یافته ها نشان داد از ۲۱۱۸ مقاله، ۵۷ درصد ماهیت پژوهشی داشتند که تنها ۳ درصد از مقالات از ساختار ایمراد پیروی نمی کردند و روش پیمایشی با بیشترین فراوانی (۶۶۲) پر کاربردترین و روشهای تحلیل محتوا، تحلیل استنادی و کتابخانه ای در مراتب بعدی قرار دارند.

اسدنیا و شعبانی ودلایی میلان (۱۳۹۵) در مقاله ای تحت عنوان "بررسی و تحلیل زیست روشهای پژوهشهای کیفی در نشریات فارسی علم اطلاعات و دانش‌شناسی": بیان کردند که پژوهش حاضر با هدف ارزیابی کمی و کیفی پژوهشهای کیفی انجام شده توسط پژوهشگران علم اطلاعات و دانش‌شناسی شکل گرفته است. یافته ها نشان داد که در مجموع ۱۴۳ مقاله که در آنها از رویکردهای کیفی استفاده شده بود گزینش شد. نتایج نشان داد استفاده از رویکرد کیفی در علم اطلاعات و دانش‌شناسی به لحاظ تعداد و تنوع رویکرد جایگاه چندان مطلوبی ندارد. نتایج همچنین نشان داد تحلیل محتوا و رویکرد آمیخته محبوبترین روشهای کیفی در بین پژوهشگران علم اطلاعات و دانش‌شناسی هستند. از میان نشریات مورد بررسی دو نشریه تحقیقات اطلاع‌رسانی و کتابخانه‌های دانشگاهی و کتابداری و اطلاع‌رسانی بیشترین سهم را در انتشارات پژوهشهای کیفی علم اطلاعات و دانش‌شناسی داشتند. در حالی که این پژوهشگران به منظور گردآوری داده‌های خود از سیاهه واری و مطالعه اسنادی بیشترین بهره را برده‌اند. نتیجه گیری اینکه سنت پژوهش کیفی با آنکه در سالهای اخیر مورد توجه پژوهشگران علم اطلاعات و دانش‌شناسی قرار گرفته اما همچنان فاصله چندی با نقطه مطلوب دارد و بیشترین تمرکز بر رویکردهای کمی است، چنانچه این امر خود سبب شده تا بسیاری از رویکردهای کیفی در پژوهشهای علم اطلاعات و دانش‌شناسی مورد استفاده قرار نگیرد.

مختارپور و حیدری (۱۳۹۶) در مقاله تحت عنوان "روش شناسی پژوهش در علم اطلاعات و دانش‌شناسی: رویکرد کتاب‌شناختی" اظهار کرده اند که بررسی این مقاله، وضعیت مطالعات در موضوع زمینه بررسی روشهای پژوهش بکاررفته در متون علم اطلاعات و دانش‌شناسی در داخل و خارج از کشور. یافته ها و بررسی ها نشان می دهد که قدیمی ترین مطالعات روش پژوهی در خارج و داخل کشور به ترتیب در سال های ۱۹۴۷ و ۱۳۷۱ انجام شده است. مطالعه ژاولین و واکاری (۱۹۹۰، ۱۹۹۳) نقطه عطفی در تاریخ این گونه مطالعات به شمار می آید. مشکل عمده روش پژوهش های داخل کشور صرف نظر از تعداد و دامنه عملیاتی محدود، عدم امکان مقایسه ناپذیر بودن نتایج به دلیل

عدم بهره نگرفتن عده ای از پژوهشگران ایرانی از یک طرح طبقه بندی روش شناختی نظام مند است. فصل مشترک مطالعات داخل و خارج از کشور، یکی استفاده از روش تحلیل محتوا و دیگری، حاکمیت بلامنازع روش های کمی (به ویژه پیمایش ها) بر ساختار پژوهش های علم اطلاعات و دانش شناسی است که حتی رواج روزافزون استفاده از روش های کیفی نتوانسته بر سیطره آن سایه بیافکند. نتیجه گیری اینکه در ایران، برخلاف دیگر نقاط جهان، پژوهش ها با تنوع روش شناختی همراه نبوده است و در نتیجه، فاصله قابل توجهی میان روش پیمایشی با دیگر انواع روش ها ملاحظه می شود. انتظار می رود روند پژوهشی مطالعات علم اطلاعات و دانش شناسی از سوی پژوهشگران این حوزه به طور جدی دنبال شود و نشریات تخصصی این حوزه در داخل کشور، به صورت دوره ای در قالب انتشار ویژه نامه به این مبحث پردازند.

گرایبی و سیامکی (۱۳۹۷) در مقاله ای تحت عنوان "تحولات روش شناسی پژوهش در نشریات علم اطلاعات و دانش شناسی ایران در پرتو تغییر درجه علمی آنها (مطالعه مقایسه ای)" اظهار کرده اند که هدف از ارائه مقاله، تحلیل مقایسه ای روش های پژوهش و ابزار گردآوری داده ها در نشریات منتخب علم اطلاعات و دانش شناسی ایران روش شناسی: داده های ۹۴۳ مقاله از نشریات مطالعات ملی کتابداری و سازماندهی اطلاعات، تحقیقات اطلاع رسانی و کتابخانه های عمومی، و تحقیقات کتابداری و اطلاع رسانی دانشگاهی به روش مشاهده اسنادی و تحلیل محتوا با کمک سیاهه وارسی در دو بازه زمانی ۱۳۸۴-۱۳۸۸ و ۱۳۸۹-۱۳۹۳ بررسی شده است. یافته هانشان داد که روش پیمایشی و مروری پرستفاده ترین روش های پژوهش هستند. استفاده از روش مروری در پنج ساله دوم و پس از تغییر درجه علمی نشریات کاهش به نسبت زیاد داشته و میان دو بازه زمانی مدنظر تفاوت معنادار وجود داشته است. در پنج ساله نخست، مشاهده اسنادی و پرسشنامه پرکاربردترین ابزارهای گردآوری داده ها بوده است. پس از تغییر درجه علمی نشریات، کاربرد مشاهده اسنادی کاهش به نسبت شدیدی داشته است. آزمون خی دو تفاوت معناداری را در میزان استفاده از ابزارهای گردآوری داده ها در دو مقطع زمانی ذکر شده نشان می دهد. نتیجه گیری: تغییر درجه علمی نشریات همراه با تحول در شیوه آموزش روش شناسی پژوهش در علم اطلاعات و دانش شناسی می تواند زمینه ساز نوآوری و تنوع روش شناختی در پژوهش های رشته شود.

زینالی تازه کندی و نوکاریزی و بهزادی (۱۳۹۷) در مقاله ای تحت عنوان "روش پژوهش مناسب در علم اطلاعات و دانش شناسی به مثابه علمی بین رشته ای: نظری به مبانی معرفت شناختی" بیان کردند که هدف از این مطالعه این است که روش یا روش های پژوهش مناسب برای علوم بین رشته ای شناسایی شوند که علم اطلاعات و دانش شناسی نیز در این حوزه قرار دارد. از این رو، این مقاله مروری تحلیلی است که به برخی از مهم ترین مکتب های فلسفی مرتبط به روش پژوهش پرداخته و ویژگی هر کدام از آنها بحث شده است. یافته ها حاکی از آن است که می توان مکاتب فلسفی پوزیتیویستی، پراگماتیستی، رئالیستی و پارمیندسی را دارای رویکرد تقلیل گرا دانست که به کشف قوانین حاکم بر طبیعت علاقه مندند؛ در حالی که مکاتب فلسفی اگزیستانسیالیستی و هراکلیتوسی را کل گرا دانست که به تغییر و تفاوت موجودیت ها توجه دارند؛ از آنجایی که این ماهیت مسئله و موضوع پژوهش است که فلسفه و رویکرد

پژوهشی مناسب را معین می‌کند. از این رو برای علوم بین رشته‌ای که اغلب دارای مسائل و موضوع‌های پیچیده و چند وجهی می‌باشند، استفاده از مکاتب فلسفی دوگانه محور افلاطونی و روش ترکیبی برای حوزه‌های بین رشته‌ای مناسب تر است. به نظر می‌رسد، آگاهی از این واقعیت که هر پژوهشی از یک سلسله مفروضات فلسفی پیروی می‌کند، در رابطه با اینکه چگونه باید بسیاری از مسائل اصلی رشته علم اطلاعات و دانش‌شناسی مطالعه شود، کاربرد دارد.

نوکاریزی و زینالی تازه‌کندی (۱۳۹۸) در تحقیقی تحت عنوان "رویکرد سوم در روش پژوهش با تأکید بر پژوهش‌های بازیابی اطلاعات: یگانش دو روش کمی و کیفی" اظهار کردند که هدف از این پژوهش مرور نظرات مختلف درباره روش پژوهش ترکیبی، و کسب شناختی نسبتاً جامع از آن است. یافته‌ها نشان می‌دهد که پژوهشگران مختلف روش ترکیبی، در نوع آمیختن دو روش کمی و کیفی پژوهش با همدیگر اختلاف نظر دارند. برخی از پژوهشگران، آمیختن را در داده‌ها، روش‌ها، یافته‌ها، و در مقابل، برخی از پژوهشگران در مبانی نظری و فلسفی و برخی از پژوهشگران در هر کدام از موارد یاد شده می‌دانند. آمیختن دو ماده با همدیگر یکی از موضوعات اساسی علم شیمی است. در علم شیمی وقتی با آمیختن دو ماده با همدیگر، ماهیت فیزیکی مواد تغییر کند، آن را مخلوط و اگر به هنگام آمیختن دو ماده با همدیگر افزون بر تغییر ماهیت فیزیکی، ساختمان شیمیایی مواد تغییر یابد و ماده جدیدی با ساختمان شیمیایی جدید (ماهیت شیمیایی جدید) تولید شود، آن را ترکیب می‌نامند. براین اساس تغییر در نوع داده‌ها، روش‌ها و یافته‌ها را می‌توان تغییر ماهیت فیزیکی در علم شیمی و تغییر در مبانی فلسفی و نظری را، تغییر ماهیت شیمیایی در علم شیمی تلقی نمود. در نهایت استفاده از رویکرد دیالکتیکی به عنوان رویکرد ترکیبی در پژوهش‌های بازیابی اطلاعات پیشنهاد می‌شود.

پرهام‌نیا (۱۳۹۸) در مقاله‌ای تحت عنوان "بازاندیشی هرمنوتیک در شکل‌گیری پژوهش‌های کیفی حوزه علم اطلاعات و دانش‌شناسی با تأکید بر دیدگاه گادامر" بیان کردند که یکی از روش‌های تحلیل اطلاعات، روش هرمنوتیک است. این روش یکی از روش‌های تفسیر متون است. هدف از پژوهش حاضر، بازاندیشی روش هرمنوتیک در حوزه علم اطلاعات و دانش‌شناسی با تأکید بر دیدگاه گادامر و ارائه فرایند تحلیل با روش هرمنوتیک عینی در این حوزه بوده است. پژوهش حاضر از نوع مروری استدلالی-انتقادی بود که در آن از روش‌های اسنادی و کتابخانه‌ای برای گردآوری اطلاعات استفاده شده است. یافته‌ها نشان داد که می‌توان روش هرمنوتیک را به‌عنوان یکی از روش‌های تحلیل پژوهش کیفی در حوزه علم اطلاعات و دانش‌شناسی بکار گرفت. آنچه بین این حوزه با هرمنوتیک وجه مشترک دارد، همان تفسیر متن است که در حوزه علم اطلاعات و دانش‌شناسی منظور از متن، اطلاعات و یا هر پدیده‌ای که با اطلاعات سروکار دارد، بود. همچنین در نظام‌های بازیابی اطلاعات، ورود اطلاعات با پیش‌فهم امکان‌پذیر بوده و رفتارهای بازیابی توسط جستجوگر همانند متن در نظر گرفته می‌شود. نتایج نشان داد هرمنوتیک می‌تواند به‌عنوان یک روش کیفی در حوزه علم اطلاعات و دانش‌شناسی در تولید دانش جدید مورد استفاده قرار گیرد. کاربرد هرمنوتیک در حوزه بازیابی اطلاعات به‌عنوان یک روش، ورود اطلاعات و رفتارهای فرد، متن و معنا در نظر گرفته می‌شود و ارزیابی آن نیز بر اساس پیش‌فرض‌هایی استوار است. همچنین مراحل هرمنوتیکی در قالب کلمه یا جمله به واحدهای معنایی

تبدیل می‌شود و تفسیرها بر اساس این قالب‌های معنایی صورت خواهد گرفت و اشتراک واحدهای معنایی و ادغام آن‌ها منجر به تفسیر یا بازتولید متن خواهد شد.

رویکرد کیفی در پژوهش‌های کتابداری و اطلاع‌رسانی

بررسی آثار و منابع پژوهشی در حوزه علم اطلاعات و دانش‌شناسی و کتابداری و اطلاع‌رسانی نشان می‌دهد که طی سالهای اخیر و به ویژه طی یک دهه گذشته، توجه به رویکرد کیفی در این رشته، رشد فزاینده‌ای داشته است. این توجه روزافزون، نشانی از سودمندی و کاربردهای متعدد رویکرد کیفی در مطالعه این حوزه است. شاید بهتر باشد برای تبیین گستره و عمق کاربردهای این رویکرد در کتابداری و اطلاع‌رسانی به تعریف و جایگاه کاربران در مطالعات این رشته و نیازها و نگرشهای آنان توجه کنیم. در رشته علم اطلاعات و دانش‌شناسی و کتابداری و اطلاع‌رسانی، کاربران همه افرادی هستند که بطور مستقیم یا غیر مستقیم از خدمات، امکانات و منابع کتابخانه‌ها و مراکز اطلاع‌رسانی استفاده می‌کنند. البته در رشته علم اطلاعات، مفهوم کاربر، فراتر از این است. در این رشته، علاوه بر استفاده‌کنندگان از خدمات کتابخانه‌ها و مراکز اطلاع‌رسانی، کاربران همه افرادی هستند که به نحوی با منابع اطلاعاتی تعامل دارند و از آنها برای تامین نیازهای اطلاعاتی خود بهره می‌برند. (منصوریان، ۱۳۸۸: ص ۴۵-۴۶).

تمام کوشش‌هایی که در کتابخانه‌ها انجام می‌شود در راستای ارائه خدمات مناسب به کاربران و جلب رضایت آنان است. بنابراین از یکسو کاربران و نوع نگاه آنان به خدماتی که دریافت می‌کنند اهمیت ویژه‌ای در این حرفه دارد و از سوی دیگر، رویکرد کیفی در پژوهش همواره با انسانها و نوع نگاه آنها در ارتباط است. به عبارت دیگر، اکنون اگر نقش محوری کاربران کتابخانه‌ها را در این رشته به عنوان استفاده‌کنندگان نهایی از خدمات این مراکز بپذیریم، آنگاه زمینه‌های موجود برای اتخاذ رویکرد کیفی در پژوهش بیش از گذشته روشن می‌شود چرا که در رویکرد کیفی پدیده‌های مورد مطالعه به نحو اجتناب‌ناپذیری با اندیشه‌ها و نگرشهای انسانها و تعاملات آنان سرو کار دارند (منصوریان، ۱۳۸۸: ص ۴۶).

از سویی دیگر، کاربر مورد مطالعه در تحقیقات کتابداری و اطلاع‌رسانی، انسانی است که در محیط واقعی، با نیازها و انتظارات واقعی که می‌تواند مبنای مطالعات متعددی باشد. مطالعاتی که می‌تواند دانش موجود درباره آنان را ارتقاء بخشد و شناخت تازه‌ای برای متخصصان این حوزه فراهم آورد. دانشی که از رهگذر تحقیقات کیفی تولید می‌شود در آینده به خدمت کتابداراندر خواهد آمد و آنان می‌توانند با تکیه بر این دانش، خدمات خود را بهبود بخشند. بنابراین رویکرد کیفی در این حوزه در خدمت نظر و مبانی نظری و عمل و کاربردهای عملی خواهد بود و به پیشرفت هر دو حوزه کمک می‌کند. (منصوریان، ۱۳۸۸: ص ۴۶).

چالش های موجود در روش شناسی پژوهش های رشته علم اطلاعات و دانش شناسی (کتابداری و اطلاع رسانی)

حاکمیت روش های پیمایشی و استفاده از روش تحلیل محتوا فصل مشترک مطالعات داخلی و خارجی است، با این تفاوت که در مطالعات داخلی، امکان مقایسه نتایج پژوهش ها و روند طولی پژوهش ها وجود ندارد. از دیگر تفاوت های مطالعات داخل با خارج از کشور، فقدان یک مطالعه جامع در سطح ملی، مانند مطالعاتی است که در چین، اسپانیا، یا انگلیس انجام شده است.

به طور کلی، وضعیت مطالعات روش پژوهش داخل کشور را می توان در چند مورد خلاصه کرد:

۱- بی توجهی پژوهشگران داخلی به لزوم دسته بندی رویکردهای پژوهش.

۲- کم توجهی پژوهشگران به میزان مطالعات چندروشی و ترکیبی.

۳- آشفتگی واژگانی در شیوه انعکاس وضعیت روش شناختی. (سیدین و با بالحوائجی، ۱۳۸۸).

روشهای پژوهش، در سطحی بالاتر، برگرفته از نوع نگاه، یا به تعبیری، نوع رویکرد پژوهشگر به موضوع است؛ بنابراین از مطالعاتی که در داخل کشور انجام شده انتظار می رود که روش های به کار رفته را برحسب نوع پارادایم های پژوهشی (اعم از کیفی، کمی، و ترکیبی) دسته بندی کنند که این موضوع چندان چشم گیر نبوده است. از سوی دیگر، انعکاس نیافتن فراوانی مطالعات چندروشی و ترکیبی در علم اطلاعات و دانش شناسی، به ویژه در مطالعات اخیر، است. همان گونه که از یافته های تحقیقات صورت گرفته برمی آید به درستی مشخص نیست که در حال حاضر چه تعداد از پژوهشهای داخل کشور به شیوه ترکیبی یا چندروشی صورت پذیرفته است. (مختارپور و حیدری، ۱۳۹۶:ص ۷۳).

بررسی وضعیت روش شناختی مطالعات علم اطلاعات و دانش شناسی در ایران حکایت از آن دارد که پژوهشگران ایرانی در استفاده از واژگان و اصطلاحات برای تبیین روش شناسی پژوهش خود از اسلوب و استاندارد خاصی پیروی نمی کنند (مختارپور و حیدری، ۱۳۹۶:ص ۷۳). این چنددستگی واژگان در مطالعات داخل به مراتب بیشتر از خارج از کشور است. به طور مثال، سیدین و با بالحوائجی (۱۳۸۸) در مطالعه خود برای اشاره به فراوانی مطالعات پیمایشی در ایران بین مطالعات صرف پیمایشی و مطالعات پیمایشی توصیفی، تحلیلی، مقایسه ای، و ارزشیابی تمایز قائل شده اند، بدون آنکه اندک توضیحی در خصوص تفاوت این روشها ارائه دهند.

نتیجه‌گیری

استفاده از روش پژوهش کیفی در میان پژوهشگران علم اطلاعات و دانش‌شناسی در حال افزایش است اما هنوز با نقطه مطلوب فاصله چندی وجود دارد. اثبات این مدعا نیز میتوان به این امر اشاره کرد که سنت کیفی دارای رویکردهای متنوعی است اما در علم اطلاعات و دانش‌شناسی از رویکردهای محدودی استفاده شده و از بسیاری رویکردها استفاده نشده است و هنوز فاصله بسیاری با دیگر رشته‌های علوم انسانی داریم. (اسدنیاشعبانی و دلایی میلان، ۱۳۹۵: ص ۶۳).

با توجه به نقشی که رویکردهای کیفی میتوانند در توسعه علم اطلاعات و دانش‌شناسی داشته باشند، انتظار می‌رود که به دور از مدگرایی و سطحی‌نگری این رویکردها جایگاه واقعی خود را در میان پژوهشگران این حوزه بیابند و پیشنهاد می‌گردد که در پژوهش‌های آتی میزان برون‌دادهای کیفی رشته علم اطلاعات و دانش‌شناسی با رشته‌هایی همچون جامعه‌شناسی و علوم اجتماعی مورد مطالعه و بررسی قرار گیرد تا جایگاه روشن‌تری نسبت به دیگر رشته‌هایی که در علوم انسانی هستند و از رویکرد کیفی بهره می‌برند دست پیدا کنیم (اسدنیاشعبانی و دلایی میلان، ۱۳۹۵: ص ۶۳).

براساس روح حاکم بر علم اطلاعات و دانش‌شناسی، کتابداری و اطلاع‌رسانی و آمیزه‌ای از روش‌های اول و دوم. صرف نظر از شیوه تهیه طرح‌هایی از این دست، آنچه بیش از همه ضرورت دارد وجود الگویی روش‌شناختی مبتنی بر مفاهیم و واژگانی یکدست است که به عنوان مقیاسی واحد برای تعیین فراوانی روش‌های پژوهش در مطالعات مختلف ملاک عمل پژوهشگران قرار گیرد. ضرورت وجود چنین ابزاری در مطالعات داخل کشور بیش از پیش احساس می‌شود. مشکل عمده این بی‌توجهی، عدم امکان مقایسه نتایج به دلیل استفاده نکردن پژوهشگران ایرانی از یک طرح طبقه‌بندی روش‌شناختی نظام‌مند است. آشفتگی روش‌شناختی و چنددستگی معنایی، راه هرگونه تحلیل همه‌جانبه را در این زمینه مسدود می‌کند. اما، فصل مشترک مطالعات داخل و خارج از کشور، یکی استفاده از روش تحلیل محتوا و دیگری، حاکمیت بلامنزاع روش‌های کمی - به ویژه پیمایش‌ها - بر ساختار پژوهش‌های علم اطلاعات و دانش‌شناسی است که حتی رواج روزافزون استفاده از روش‌های کیفی نتوانسته بر سیطره آن سایه بیفکند (مختارپور و حیدری، ۱۳۹۶: ص ۷۹).

یکی از نکات مهم در نتایج حاصل از مطالعات روش‌پژوهی، جای خالی روش‌های کیفی در میان دیگر روش‌هاست که می‌تواند به نوعی گواه حاکمیت روح کمی‌گرایی بر فضای پژوهش علم اطلاعات و دانش‌شناسی، به ویژه در خلال قرن بیستم، باشد. مرور تاریخی روند پژوهش کیفی در این رشته نیز حاکی از ضعف پژوهش کیفی است و نشان می‌دهد که رویکرد اثبات‌گرایی دانش‌همچنان در عرصه پژوهش‌های علم اطلاعات یک‌ه‌تازی می‌کند. به طور کلی، روش پژوهشی کیفی با آنکه در سال‌های اخیر مورد توجه پژوهشگران علم اطلاعات و دانش‌شناسی قرار گرفته اما همچنان فاصله چندی با نقطه مطلوب دارد و بیشترین تمرکز بر رویکردهای کمی است چنانچه این امر سبب شده تا بسیاری از رویکردهای کیفی در پژوهش‌های علم اطلاعات و دانش‌شناسی مغفول بماند. (اسدنیاشعبانی و همکاران، ۱۳۹۵).

آنچه انجام مطالعات روش شناختی را در علم اطلاعات با چالش مواجه ساخته است، نبود یک گونه شناسی جامع و مانع از رو شهاست که به پژوهشگران امکان دهد تا یافته های روش شناختی خود را به منظور سهولت درک خواننده، در یک چارچوب و ساختار آماده طرح ریزی کنند.

اکثر مطالعات روش شناسی پژوهش در ایران، برخلاف نمونه های خارجی، با محوریت روش های به کاررفته در پایان نامه ها صورت گرفته و به نظر می رسد که پژوهشگران از اهمیت بررسی مقالات در تحلیل روند روشهای پژوهش غافل بوده اند. این موضوع، با توجه به تفاوت های روش شناختی حاکم بر پایان نامه ها و مقالات حوزه علم اطلاعات و دانش شناسی قابل توجه به نظر نمی رسد. (مختارپور و حیدری، ۱۳۹۶:ص ۷۸).

پژوهشگران ایرانی، صرفاً براساس یافته های پژوهش خود روش ها را دسته بندی کرده اند بی آنکه نیم نگاهی به دسته بندی های ارائه شده از سوی افرادی همچون ژاولین و واکاری داشته باشند. هرچند که حاکمیت روش های پیمایشی، در هر دو دسته از مطالعات داخل و خارج از کشور در بازه های زمانی مختلف نمود قابل توجهی دارد، اما باید به این نکته توجه داشت که در ایران، برخلاف دیگر نقاط جهان، این حاکمیت با تنوع روش شناختی همراه نبوده است (مختارپور و حیدری، ۱۳۹۶:ص ۷۹).

طرح طبقه بندی رو شهای پژوهش، به سه شیوه قابل تهیه است: براساس رو شهای به کاررفته در مطالعه، براساس روح حاکم بر علم اطلاعات و دانش شناسی، و آمیزه ای از رو شهای اول و دوم، صرف نظر از شیوه تهیه طرحهایی از این دست، آنچه بیش از همه ضرورت دارد وجود الگویی روش شناختی مبتنی بر مفاهیم و واژگانی یکدست است که به عنوان مقیاسی واحد برای تعیین فراوانی رو شهای پژوهش در مطالعات مختلف ملاک عمل پژوهشگران قرار گیرد. ضرورت وجود چنین ابزاری در مطالعات داخل کشور بیش از پیش احساس می شود. مشکل عمده این بی توجهی، عدم امکان مقایسه نتایج به دلیل استفاده نکردن پژوهشگران ایرانی از یک طرح طبقه بندی روش شناختی نظام مند است. آشفتگی روش شناختی و چنددستگی معنایی، راه هرگونه تحلیل همه جانبه را در این زمینه مسدود می کند.

اما، فصل مشترک مطالعات داخل و خارج از کشور، یکی استفاده از روش تحلیل محتوا و دیگری، حاکمیت بلامنازع رو شهای کمی - به ویژه پیمایش ها - بر ساختار پژوهش های علم اطلاعات و دانش شناسی است که حتی رواج روزافزون استفاده از رو شهای کیفی نتوانسته بر سیطره آن سایه بیفکند. (مختارپور و حیدری، ۱۳۹۶:ص ۷۹).

منابع

- ارسطوپور، شعله (۱۳۹۳) پژوهش سنجی نشریات علم اطلاعات و دانش‌شناسی: رویکردی روش‌شناسانه به مقالات پژوهشی منتشر شده در ۱۰ نشریه علم اطلاعات، فصلنامه کتابداری و اطلاع‌رسانی، سال هفدهم شماره ۱ (پیاپی ۶۵)
- اسدنیان، ابوالفضل؛ شعبانی، احمد؛ دلایی میلان، علی (۱۳۹۵) بررسی و تحلیل زیست روش‌های پژوهش‌های کیفی در نشریات فارسی علم اطلاعات و دانش‌شناسی. تعامل انسان و اطلاعات، فصلنامه تعامل انسان و اطلاعات، جلد ۲ ف شماره ۴.
- پاکدامن، نشانه (۱۳۸۸). روند به کارگیری روش‌های پژوهش در پایان‌نامه کارشناسی ارشد کتابداری و اطلاع‌رسانی دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران شمال (۱۳۷۱-۱۳۸۴)، فصلنامه دانش‌شناسی علوم کتابداری و اطلاع‌رسانی و فناوری اطلاعات، ۲ (۴) ۱-۱۴.
- پرهام‌نیا، فرشاد (۱۳۹۸) بازاندیشی هرمنوتیک در شکل‌گیری پژوهش‌های کیفی حوزه علم اطلاعات و دانش‌شناسی با تأکید بر دیدگاه گادامر، فصلنامه بازیابی دانش و نظام‌های معنایی، دوره ۶ شماره ۲۰، ص ۱۲۳-۱۴۸.
- حرری، عباس؛ محسن زاده، افسانه (۱۳۸۲) روند به کارگیری روش‌های پژوهش در پایان‌نامه‌های کارشناسی ارشد کتابداری و اطلاع‌رسانی دانشگاه تهران (۱۳۷۸-۱۳۸۴)، مجله روان‌شناسی و علوم تربیتی، دوره ۳۳، شماره ۱ - شماره پیاپی ۴۵۱.
- حیدری، غلامرضا؛ قنادی نژاد، فرزانه و دکتر رحیم چینی پرداز (۱۳۹۶) مروری بر مطالعات مربوط به اولویت‌های پژوهش در علم اطلاعات و دانش‌شناسی در ایران و جهان، فصلنامه علوم و فنون مدیریت اطلاعات، سال سوم، شماره سوم، شماره پیاپی ۸، ص ۳۵-۶۳.
- زینالی تازه‌کندی، مهدی؛ نوکاربیزی، محسن و حسن بهزادی (۱۳۹۷) روش پژوهش مناسب در علم اطلاعات و دانش‌شناسی به مثابه علمی بین‌رشته‌ای: نظری به مبانی معرفت‌شناختی، فصلنامه علمی ترویج علم، دوره ۹، شماره ۲، شماره پیاپی ۱۵، ص ۲۵-۴۸.
- سیدین، مهرداد؛ باب الحوئی، فهیمه (۱۳۸۸) تحلیل محتوای پایان‌نامه‌های کارشناسی ارشد کتابداری و اطلاع‌رسانی دانشگاه آزاد اسلامی واحدهای تهران شمال، علوم و تحقیقات تهران، علوم و تحقیقات اهواز و همدان در سالهای ۱۳۷۲ تا ۱۳۸۶، فصلنامه پیام کتابخانه، شماره ۱۱۵ (۱)، ص ۹۵-۱۲۷.
- کویکی، مرتضی (۱۳۸۸) بازنگری برخی از مشکلات روش پژوهش در رشته کتابداری و علم اطلاعات، کتاب پژوهش در کتابداری و اطلاع‌رسانی: رویکردها، رویه‌ها و کاربردها، به کوشش نصرت ریاحی نیا، تهران: نشر کتابدار.
- گلینی مقدم، گلنسا (۱۳۹۴) روش‌های تحقیق پایه و کاربردی برای کتابداران، فصلنامه نقد کتاب، اطلاع‌رسانی و ارتباطات، سال دوم، شماره ۶، ص ۱۸۷-۱۹۲.
- گرابی، احسان؛ سیامکی، صبا (۱۳۹۷) تحولات روش‌شناسی پژوهش در نشریات علم اطلاعات و دانش‌شناسی ایران در پرتو تغییر درجه علمی آنها (مطالعه مقایسه‌ای)، نشریه مطالعات کتابداری و سازماندهی اطلاعات (مطالعات ملی کتابداری و سازماندهی اطلاعات، دوره ۲۹، شماره ۳ (پیاپی ۱۱۵)، ص: ۱۱۳-۱۲۹.
- منصوریان، یزدان (۱۳۹۲) (الف). شالوده‌شکنی در پژوهش، نشریه سخن هفته شماره ۱۶۰. ۱۸ آذر ۱۳۹۲.
- منصوریان، یزدان (۱۳۸۸) رویکرد کیفی وافق‌هایی نوین در پژوهش‌های کتابداری و اطلاع‌رسانی، کتاب پژوهش در کتابداری و اطلاع‌رسانی: رویکردها، رویه‌ها و کاربردها، به کوشش نصرت ریاحی نیا، تهران: نشر کتابدار.
- منصوریان، یزدان (۱۳۹۲) (ب). روش‌گرایی و روش‌گریزی، تردیدی بی‌پایان در قلمرو معرفت‌شناختی. کتاب ماه کلیات، اطلاعات و ارتباطات، سال شانزدهم، شماره هفتم، تیرماه ۱۳۹۲، صص. ۲-۵.

- مختارپور، رضا؛ حیدری، غلامرضا (۱۳۹۶) روش‌شناسی پژوهش در علم اطلاعات و دانش‌شناسی: رویکرد کتاب‌شناختی، نشریه مطالعات کتابداری و سازماندهی اطلاعات (مطالعات ملی کتابداری و سازماندهی اطلاعات)، دوره ۲۸، شماره ۲ (پیاپی ۱۱۰)، ص ۶۱-۸۴
- نصر، احمدرضا و فریدون شریفیان (۱۳۸۶) رویکردهای کمی، کیفی و ترکیبی در پژوهش‌های تربیتی، فصلنامه حوزه و دانشگاه، سال سیزدهم، ش ۵۲.
- نوکاریزی، محسن و مهدی زینالی تازه‌کندی (۱۳۹۸) رویکرد سوم در روش پژوهش با تأکید بر پژوهش‌های بازیابی اطلاعات: یگان‌دو روش کمی و کیفی، فصلنامه تحقیقات کتابداری و اطلاع‌رسانی دانشگاهی، دوره (۵۳)، شماره (۱).

